

مجله‌ی علمی-تحقیقی حوزه‌ی علوم
اجتماعی پوهنتون کابل، ۳ (۳) ۱۳۹۹

صبر و نقش آن در زندگی انسان

پوهنمل احمدضیا دانش^{۳۷}

تقریظ‌دهنده: پوهاند دادمحمد نذیر

چکیده

صبر یکی از ارزش‌های والای اخلاقی بوده و از مزایای منحصر به فرد خود برخوردار است، خواستم تا پیرامون این فضیلت اخلاقی مقاله‌ی را تحت عنوان (صبر و نقش آن در زندگی انسان) به رشته‌ی تحریر درآورم، نخست از همه به تعریف لغوی و اصطلاحی صبر و بعد به فضیلت عو برتری صبر از دیدگاه قرآن و سنت، نظریات سلف صالح امت و علمای معاصر اسلامی، اقسام صبر، فوائد صبر، مراتب صبر، اشکال صبر، موانع آراسته شدن به ارزش اخلاقی صبر، وسایل مشخص و معین جهت کسب و فراگیری ارزش اخلاقی صبر، نمونه ای از صبر پیامبران علیهم الصلاة والسلام، سلف صالح امت و سائر مسلمین رحمة الله علیهم اجمعین پرداختم.

اصطلاحات کلیدی: صبر؛ صبر لله؛ صبر واجب؛ صبر اختیاری؛ صبر اضطراری

Patience And Its Role In Human Life

Sr. Teaching Asstt. Ahmadzia Danish

Abstract

As the patience is one of the Islamic moral values and has its own advantages, I decided to write an essay on this moral virtue on the topic: "Patience and its role in human life". First I defined this moral virtue than I went through its value as viewed by Quran verses and prophets (saws) Sunna. This essay ended with narrating the point of views of modern Islamic scholars. As I maintained issues related to this moral virtue such as: its kinds, degree, benefits, and the ways of its playing in our life. I also described samples of patience in the life of Allah's prophets.

Keywords: Patience; Patience of God; Obligatory patience; Optional patience; Emergency patience

ارجاع

دانش، احمدضیا. (۱۳۹۹). صبر و نقش آن در زندگی انسان. مجله‌ی علمی-تحقیقی حوزه‌ی علوم اجتماعی پوهنتون کابل، شماره ۳ (۳)، صص ۳۱۵ - ۳۳۱.

^{۳۷} استاد پوهنځی شرعیات، پوهنتون کابل

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ وَحَدَهُ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنْ لَا نَبِيَّ بَعْدَهُ!

امابعد: فقد قال الله تبارك و تعالی فی محکم کتابه و فرقانه الحمید، فاعوذ بالله من الشیطان الرجیم، بسم الله الرحمن الرحیم. {فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا} ترجمه: پس صبر جمیل پیشه کن.

صبر آن ارزش اخلاقی ای است که هرگاه فرد آراسته به این فضیلت اخلاقی باشد اصلاً در زندگی دچار یأس و ناامیدی نگردیده و در مقابل هرگونه نا ملایمات می تواند از خود مقاومت و شکیبایی نشان داده و بر آن ها فایق آید. فلهدا مصمم برآن شدم تا جهت توضیح و روشن ساختن صبر و نقش آن در زندگی انسان که نسبت به هر موضوع دیگری یکی از جمله مسائل خیلی مهمی برای افراد جامعه است، مقاله ای علمی تحریر نمایم.

از این که تمام آن چه پیرامون صبر در دسترس است تقریباً طولانی و مفصل نوشته شده و برای استفاده از آن ها نیاز به داشتن وقت زیاد می باشد. اما من خواستم تا این فضیلت اخلاقی را به گونه ای مختصر و عام فهم در بیاورم تا مورد استفاده ی هر چه بیشتر علاقه مندان قرار گیرد.

از این که این موضوع یک موضوع نظری و کتاب خانگی می باشد بنده هم با استفاده از آیات قرآن کریم، احادیث نبوی صلی الله علیه و سلم و دیگر کتب معتبر علمی جهت تهیه و ترتیب این مقاله کار گرفتم، ناگفته نماند که جهت ترجمه ی آیات کریمه از تفسیر نمونه استفاده شده ولی احادیث شریف را خودم ترجمه نموده ام، و از الله جل جلاله استدعا می نمایم تا از سهو و خطاهای بنده بگذرد.

در این مقاله به سؤالات زیر پاسخ دریافت خواهد نمودیم:

۱. آیا واقعاً صبر می تواند یک پشتیبانه ای قوی برای شخص هنگام رسیدن مصیبت ها گردد یا خیر؟
۲. آیا جهت تشویق و ترغیب شخص در این مورد نصوص قرآنی و احادیث نبوی وجود دارد؟
۳. آیا یک نوع بوده و اقسام مختلف دارد؟
۴. آیا امکان دارد عامل بازدارنده ای سد راه رسیدن به این فضیلت اخلاقی گردد؟

پیشینه‌ی تحقیق

اگر چه پیرامون این موضوع حیاتی علما و دانش‌مندان اسلامی نوشته‌های خیلی زیبا و قوی دارند. مانند: کتاب *عدة الصابرين و ذخيرة الشاکرين* از ابن قیم جوزی و *الصبر فی القرآن الکریم* از وکتور یوسف قرضاوی و امثال این‌ها اما بنده به اساس فهم و دانش کوچکی که دارم خواستم تا با آن روش منحصر به فرد خود و آنچه را که به نظر مهم‌تر و مفیدتر می‌رسد بنویسم و از این طریق مصدر خدمت برای جامعه‌ی خود کردم.

معنای صبر در لغت و اصطلاح: صبر در لغت عبارت از باز داشتن نفس است از بی‌تابی نمودن^{۲۹}. اما در اصطلاح: عبارت ارزش اخلاقی است که انسان را از انجام اعمال زشت و ناروا منع می‌نماید و به عبارت دیگر، صبر قسوه‌ای از قسوه‌های نفس است که صلاح و استحکام نفس مربوط و در گرو آنست^{۳۰}.

هم‌چنان گفته شده که: صبر عبارت از شکایت نکردن از مصیبت‌ها، غم‌ها و سختی‌ها است به نزد مخلوق، اما به پیشگاه خالق باید شکایت و عذر و نیاز شود و از الله جل جلاله حل مشکلات استدعا گردد^{۳۱}.

فضیلت و برتری صبر و تشویق قرآن کریم و سنت نبوی صلی الله علیه وسلم به آن

صبر از جمله ارزش‌های اخلاقی است که قرآن کریم به آن خیلی توجه نموده و از جمله صفاتی است که ذکر آن در قرآن کریم به مراتب تکرار شده است. امام ابن قیم رحمة الله علیه در کتابش به نام *(عدة الصابرين)* انواع زیادی از صبر را بیان نموده و ما به ذکر برخی از آن‌ها ذیلاً می‌پردازیم:

۱. صبری که امر به انجام آن شده: چنان‌که الله جل جلاله فرموده اند: **{ وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ }^{۳۲}**
ترجمه: صبر کن و صبر تو فقط برای خدا و به توفیق خدا باشد. و نیز می‌فرماید که: **{ وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ }^{۳۳}** ترجمه: در طریق ابلاغ حکم پروردگارت صبر و استقامت کن.

^{۲۹}- ابو نصر اسماعیل بن حماد الجوهری الفارابی. منتخب من صحاح الجوهری، ص ۷۰۶.

^{۳۰}- محمد بن ابی بکر بن ایوب، ابن قیم الجوزیه. (۱۴۰۹ق). *عدة الصابرين و ذخيرة الشاکرين*، بیروت، دار ابن کثیر، ص ۳۴.

^{۳۱}- علی بن محمد بن علی‌الزین الشریف الجرجانی. (۱۴۰۳ق) *التعريفات*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ص ۱۳۱.

^{۳۲}- قرآن کریم، (النحل، آیه ۱۲۷).

^{۳۳}- قرآن کریم، (الطور، آیه ۴۸).

۲. صبیری که از تضاد با آن نهی شده است: چنان که الله جل جلاله فرموده اند: { لَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ }^{۳۴} ترجمه: و برای (عذاب) آن‌ها شتاب مکن. هم چنان می‌فرماید که: { وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ }^{۳۵} ترجمه: و مانند صاحب ماهی (یونس) نباش (که در تقاضای مجازات قومش عجله کرد و گرفتار مجازات ترک اولی شد).

۳. صبیری که فلاح و رستگاری در گرو آن است: چنان که الله جل جلاله فرموده اند: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ }^{۳۶} ترجمه: ای کسانی که ایمان آورده اید (در برابر مشکلات و هوس‌ها) استقامت کنید و در برابر دشمنان (نیز) استقامت به خرج دهید و از مرزهای خود، مراقبت به عمل آورید و از خدا بپرهیزید شاید رستگار شوید.

۴. صبیری که اجر و پاداش آن چند برابر است: چنان که الله جل جلاله فرموده اند: { أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا }^{۳۷} ترجمه: آن‌ها کسانی هستند که اجر و پاداش‌شان را به خاطر شکیبایی‌شان دو بار دریافت می‌دارند. و هم چنان فرموده اند: { إِنَّمَا يُوفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ }^{۳۸} ترجمه: صابران اجر و پاداش خود را بی حساب دریافت می‌دارند.

۵. صبیری که امامت در دین موقوف به آن است: چنان چه الله جل جلاله فرموده اند: { وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ }^{۳۹} ترجمه: و از آن‌ها امامانی قرار دادیم که به فرمان ما هدایت کنند، چون استقامت به خرج دادند و به آیات ما ایمان داشتند.^{۴۰}

از جمله فضایل صبر یکی هم اینست که هر کی از الله جل جلاله توفیق صبر بخواد الله جل جلاله برایش عطاء می‌کند، چنان که ابو سعید خدری رضی الله عنه از رسول الله صلی الله علیه وسلم روایت می‌کند که: تعدادی از مردم انصار از رسول الله صلی الله علیه وسلم چیزی خواستند، رسول الله صلی الله علیه وسلم برای شان داد، باز دوباره خواستند باز هم برای شان داد، باز هم خواستند باز هم برای شان داد تا حدی که آن‌چه نزد رسول الله صلی الله علیه وسلم بود خلاص شد، و بعد برای شان گفت: هر چیزی که نزد من باشد از شما دریغ نمی‌کنم، هرکی پاک‌دامنی از الله جل جلاله بخواد، پروردگار

^{۳۴} - قرآن کریم، (الاحقاف، آیه ۴۶).

^{۳۵} - قرآن کریم، (القلم، آیه ۱).

^{۳۶} - قرآن کریم، (آل عمران، آیه ۳).

^{۳۷} - قرآن کریم، (القصص، آیه ۵۴).

^{۳۸} - قرآن کریم، (الزمر، آیه ۱).

^{۳۹} - قرآن کریم، (السجدة، آیه ۱).

^{۴۰} - همان، عدة الصابرين وذخيرة الشاكرين، صص ۱۳-۱۴.

برایش می‌دهد و هر کی دست نیاز از مردم کوتاه کند پروردگار او را غنی می‌سازد و هر کی توفیق صبر را از الله جل جلاله بخواهد، پروردگار او را توفیق صبر می‌دهد، و هیچ کسی برای کسی نسبت به صبر چیزی بهتری داده نمی‌تواند (یعنی از عطای صبر چیزی دیگری بهتر بوده نمی‌تواند).^{۴۱}

ابن عباس رضی الله عنهما می‌گوید که من به عطاء رضی الله عنه گفتم که: آیا زنی را که از اهل بهشت است، نشانت بدهم؟ او گفت: بلی، ابن عباس گفت: این زن سیاه پوست است، او نزد رسول الله صلی الله علیه وسلم آمد و گفت: یا رسول الله صلی الله علیه وسلم مرا مرگی می‌گیرد و در همان اثناء بی‌پرده می‌شوم، یعنی بعضی از قسمت‌های بدنم برهنه می‌شود، برایم دعا کن تا صحت یاب شوم، رسول الله صلی الله علیه وسلم برایش گفت: اگر می‌خواهی در برابر همین مرض صبر کنی بهشت را به دست می‌آوری و اگر می‌خواهی برایت دعا کنم! تا صحت یاب شوی، زن گفت صبر می‌کنم. بعد زن گفت: اما فقط برایم همین قدر دعا کن تا هنگام بی‌هوشی بی‌پرده نشوم و رسول الله صلی الله علیه وسلم برایش دعا کرد.^{۴۲}

رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند که: هرگاه کسی به از دست دادن چشمان خود صبر کند الله جل جلاله در عوض برایش بهشت را می‌دهد. چنان‌که انس رضی الله عنه روایت می‌کند که از رسول الله صلی الله علیه وسلم شنیدم که گفت: یقیناً که الله جل جلاله فرمودند: هرگاه بنده‌ی خود را به از دست دادن دو عضو دوست‌داشتنی اش (چشمانش) آزمایش کنم و او در مقابل آن صبر کند من هم در عوض چشمانش برایش بهشت را می‌دهم.^{۴۳}

صهیب رضی الله عنه روایت می‌کند که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: حوادث و رویدادهای فرد مؤمن چقدر زیباست و همه‌اش خیر است، و این امتیاز فقط برای فرد مؤمن است نه برای کسی دیگری زیرا هرگاه او را خوشی می‌رسد شکرگزاری می‌کند و این به خیرش است و هرگاه او را بدی و مصیبتی برسد، باز هم صبر می‌کند و این هم برایش خیر و نیکی می‌باشد.^{۴۴}

^{۴۱} - محمد بن اسماعیل ابو عبدالله الجعفی البخاری. (۱۴۲۲ق). صحیح البخاری، دار النشر طوق النجاة، حدیث ۱۴۶۹.

^{۴۲} - همان، صحیح البخاری، حدیث ۵۶۵۲.

^{۴۳} - همان، صحیح البخاری، حدیث ۵۶۵۳.

^{۴۴} - مسلم بن الحجاج ابو الحسن القشیری النیسابوری. صحیح مسلم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، حدیث ۲۹۹۹.

اقوال سلف صالح امت و علمای معاصر در مورد فضائل صبر

از سیدنا عمر رضی الله عنه روایت است که فرمودند: بدون شک بهترین زندگی را که ما شاهدش بودیم، زندگی توأم با صبر بود و از شخصی که صبر صادر می‌شود آن شخص کریم است؛^{۴۵} سیدنا علی رضی الله عنه فرموده اند که: آگاه باشید که جایگاه صبر در وجود ایمان به منزله‌ی ارزش سر در جسد انسان است، هرگاه سر قطع گردد جسد تپاه و نابود می‌گردد. و بعد به آواز بلند گفت که: آگاه باشید هرکه صبر ندارد، ایمان ندارد.^{۴۶}

ابو عبدالرحمن مغازی می‌گوید که: نزد شخص مریضی در حجاز رفتم و برایش گفتم که: چطور هستی؟ گفت: تندرستی که فعلاً دارم، نسبت به این مرض بیشتر است و نعمت‌هایی که الله جل جلاله برایم داده اصلاً حساب کرده نمی‌توانم، باز برایش گفتم: آیا درد شدید احساس نمی‌کنی؟ گریه‌کنان گفت: من خود را به اجر و ثوابی که الله در روز آخرت به آن وعده نموده است تسلیت می‌دهم. در همین اثناء بی‌هوش شد و بعد از چند لحظه دوباره به هوش آمد و گفت: من می‌دانم که برای صابری در روز قیامت جایگاه خیلی بلندی داده می‌شود که ثواب هیچ عملی از آن بالا بوده نمی‌تواند مگر آن‌چه را که الله بخواهد.^{۴۷}

اقسام صبر

صبر از دیدگاه‌های مختلف تقسیم‌بندی‌های مختلف شده است. صبر از رهگذر محلش به دو قسم تقسیم می‌شود: ۱. صبر بدنی ۲. صبر نفسانی و هر کدام این‌ها به دو- دو نوع دیگری تقسیم می‌شوند: ۱. اختیاری ۲. اضطراری.

۱. صبر بدنی اختیاری: مانند انجام دادن اعمال شاقه با بدن به اختیار و اراده.
 ۲. صبر بدنی اضطراری: صبر در برابر دردهای لت و کوب، مرض، زخم‌ها و تحمل سردی و گرمی و غیره.
 ۳. صبر نفسانی اختیاری: هم چون منع نمودن نفس از کاری که عقلاً و شرعاً نیک پنداشته نشود.
 ۴. صبر نفسانی اضطراری: مانند تحمل نمودن سختی دوری از محبوب که جبراً صورت گرفته باشد.
- قتاده رضی الله عنه می‌فرماید: الله جل جلاله ملائک را موجودات عاقل و بدون غریزه‌ی شهوت آفریده و حیوانات را موجودات شهوانی و بدون نیروی عقل آفریده است. اما انسان‌ها را موجودات

^{۴۵} - ابویکر عبدالله بن محمد ابن عبید، المعروف بابن ابی الدنيا. (۱۴۱۸ق). الصبر و الصواب علیه، بیروت، دار ابن حزم، ص ۲۳.

^{۴۶} - همان، ص ۲۴.

^{۴۷} - جمال‌الدین ابو الفرج عبدالرحمن بن علی المعروف باین الجوزی. (۱۴۲۱ق). صفة الصفة، ج (۴)، مصر، دارالحديث، ص ۳۸۴.

دارای عقل و شهوت آفریده است. پس هرگاه عقلش بر شهوتش غلبه حاصل کند، در قطار ملائک می‌ایستد و هرگاه شهوتش بر عقلش غلبه حاصل کند، هم سطح حیوانات قرار می‌گیرد. زمانی که الله جل جلاله انسان را در ابتداء به دنیا می‌آورد از ناحیه‌ی نیروهای درونی ناقص می‌باشد به‌خاطری که تنها دارای نیروی شهوت است که عبارت از علاقمندی‌اش به غذا، نوشیدنی و چیزهایی که به آنها نیاز دارد و درین هنگام صبرش هم سطح صبر حیوانات می‌باشد و قبل از رسیدن به درجه‌ی تمیز بین خوب و بد و مفید و مضر - دارای قوه‌ی اختیار و اراده نمی‌باشد و هرگاه احساس گرایش به بازی نمودن در وجودش پیدا می‌شود آماده‌ی کسب نیروی صبر اختیاری می‌گردد. البته با ضعف‌هایی که دارد؛ زیرا مرحله‌ی ابتدایی است و هرگاه با این غریزه نیروی علاقمندی و گرایش به نکاح افزوده شود، درین هنگام قوت صبر در وجودش تبارز می‌کند و هرگاه نیروی عقلش به اوج پختگی خود برسد، درین هنگام به لشکری از صبر نیازمند است.^{۴۸}

صبر به اعتبار مواردی که در آنها صبر صورت بگیرد، به سه قسم تقسیم می‌شود:

۱. صبر در انجام طاعات، اوامر و عبادات الله جل جلاله: یعنی شخص باید هنگام انجام اوامر و اداء نمودن طاعات و عبادات الله جل جلاله از خود مقاومت و پایداری نشان دهد تا از پیشش ترک نشود.

۲. صبر از معصیت: یعنی زمانی که شخص؛ کارهای حرام و ممنوع روبرو می‌شود باید از آنها اجتناب و دوری نماید و نگذارد که باگناه و معصیت آلوده گردد.

۳. صبر در برابر قضاء و قدر الهی جل جلاله: یعنی هر آن چه که الله جل جلاله در بخش قضاء و قدر تشریحی بالایش وضع نموده دوست داشته و بپذیرد و هر آن چه را که به اساس قضای تک برایش داده و بالایش می‌آورد، تحمل نموده و به آن راضی باشد.

صبر به اعتبار تعلق و ارتباطش به احکام خمس به پنج قسم تقسیم می‌شود:

۱. واجب، ۲. مستحب، ۳. حرام، ۴. مکروه، ۵. مباح.

صبر واجب سه قسم است:

۱. صبر از محرمات.

۲. صبر در انجام واجبات، طاعات و عبادات.

۳. صبر بر مصیبت‌هایی که برای انسان خوب نبوده مثل: مرض، فقر و غیره.

صبر مستحب: عبارت از صبر از انجام مکروهات، صبر در انجام دادن مستحبات و صبر از انجام عمل بالمثل در مقابل جنایت کار.

صبر حرام: صبر حرام اقسام مختلف دارد که از جمله، چند قسم آن را به طور نمونه ذیلاً بیان خواهیم نمود:

صبر نمودن از خوردن و نوشیدن تا که بمیرد و هم چنان صبر نمودن از خوردن خودمرد، خون مسفوح و گوشت خوک در هنگام مخمسه.

طاووس و امام احمد رحمة الله علیهما می گویند که: هر کی مجبور به خوردن خودمرد و خون مسفوح شود (یعنی در حالت مخمسه) و نخورد و بمیرد داخل جهنم می گردد.

و دیگر صبر انسان در برابر درنده ها، مارها، حریق، آب یا کافری که قصد قتل او را دارد. بر خلاف تسلیم شدن و صبرش به خاطر جلوگیری از بر پا شدن فساد آشوب و جنگ در برابر مسلمانان که درین صورت صبر مباح بوده بلکه مستحب می باشد و بر حقانیت این موضوع نصوص زیادی وارد شده است.^{۴۹} چنان که از رسول الله صلی الله علیه وسلم پیرامون عین همین موضوع پرسیده شد، رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: مثل بهترین آن دو فرزند آدم علیه السلام باش. ذر یک لفظ دیگری چنین آمده که: بنده ی مقتول الله جل جلاله باش نه بنده ی قاتل الله جل جلاله.^{۵۱}

صبر مکروه: این گونه صبر نیز چند قسم است که ذیلاً توضیح می گردد:

اول: صبر نمودن از خوردن، نوشیدن، پوشیدن لباس و جماع تاحدی که به بدنش ضرر وارد شود.

دوم: صبر از جماع با خانمش زمانی که خانمش نیاز داشته باشد و بر خود مرد هم مضر واقع نشود.

سوم: صبر نمودن بر آن چه که انجام و یا ترکش بر نفس انسان خیلی سخت تمام می شود.

چهارم: صبر از انجام فعل مستحب.

صبر مباح: عبارت از صبر نمودن در برابر هر آن فعلی است که شخص به انجام و ترکش مختار باشد.

در نتیجه باید گفت که: صبر بر انجام واجب، واجب است و صبر از ترک واجب حرام و صبر بر ترک

حرام واجب و صبر بر انجام حرام، حرام، و صبر بر انجام مستحب، مستحب است و بر ترک مستحب

^{۴۹} - همان، ص ۵۷.

^{۵۰} - ابو داوود سلیمان بن الأشعث بن اسحاق السجستانی. سنن ابی داوود، بیروت، المكتبة العصرية، حدیث ۴۲۵۹.

^{۵۱} - سلیمان بن احمد بن ایوب بن مطیر المعروف بالطبرانی. المعجم الكبير، ج ۴، القاهرة، مكتبة ابن تیمية، ص ۵۹.

مکروه، صبر از انجام مکروه مستحب و از ترک مستحب مکروه و هم چنان صبر بر فعل و یا ترک مباح، مباح می‌باشد والله اعلم.^{۵۲}

صبر نیک، پسندیده و اقسام آن

امام ابن‌القیم رحمه الله علیه این صبر را به سه قسم تقسیم نموده است: ۱. صبر بالله، ۲. صبر لله، ۳. صبر مع الله.

اول. صبر بالله: عبارت از صبریست که شخص به این عقیده باشد که تا هنگامی که الله جل جلاله برایش توفیق صبر را ندهد، آن شخص خودش به تنهایی قادر به انجام این عمل نیست. در این صورت باید شخص از الله جل جلاله توفیق صبر را بخواهد. چنان‌که الله جل جلاله می‌فرماید: {وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ} ترجمه: صبر کن و صبر تو فقط برای خدا و به توفیق خدا باشد.

دوم. صبر لله: عبارت از صبریست که شخص به خاطر محبتی که با الله جل جلاله دارد و می‌خواهد رضای او را کسب نماید صبر می‌کند نه به خاطر مردم که او را قوی در مقابل مشکلات بگویند و توصیفش کنند و یا به خاطر کدام علت دیگری.

سوم. صبر مع الله: عبارت از صبریست که شخص با تمام نیرو و قوتی که دارد دوشا دوش آنچه را که الله جل جلاله می‌خواهد حرکت می‌کند یعنی آن‌ها را عملی می‌کند و هم چنان تمام احکام الهی را که شامل امر، نهی و حلال و حرام است به‌طور درست آن جامه‌ی عمل می‌پوشاند، یعنی این شخص خود را وقف وفدای رعایت دستورها و دوستی الله جل جلاله نموده است و این نوع صبر سخت‌ترین صبر است و این‌گونه صبر را صبر صدیقین نیز می‌گویند.^{۵۳}

فواید صبر

۱. صبر دلیلی بر کمال ایمان و حسن اسلام شخص است؛
۲. صبر هدایت را در قلب بیار می‌آورد؛
۳. صبر باعث جلب محبت الله جل جلاله و جلب محبت مردم می‌گردد؛
۴. صبر سبب رسیدن به قدرت، مقام، و جاه و جلال در زمین می‌گردد؛
۵. صبر باعث دخول به بهشت و نجات از جهنم می‌گردد؛

^{۵۲} - همان، عده الصابرين و ذخيرة الشاكرين، ص ۵۷.

^{۵۳} - قرآن کریم، (النحل، آیه ۱۲۷).

^{۵۴} - محمد بن ابی بکر بن ایوب المعروف بابن قیم. (۱۴۱۶ ق). مدارج السالکین بین منازل ایاک نعبد و ایاک نستعین، ج ۲، بیروت، دار الكتاب العربی، ص ۴۲۹.

۶. صبر باعث نزدیکی به الله جل جلاله می شود؛
۷. صبر باعث در امان ماندن از ترس، بیم و هول روز قیامت می گردد؛
۸. صبر نمونه‌ی از نمونه‌های واقعی مردانگی است و نشانه‌ای از حسن نتیجه‌ی کار است.
۹. صبر باعث نزول درود، رحمت و برکت الله جل جلاله بالای صابر می شود^۵.

اشکال صبر

یقیناً که اشکال و زمینه‌های عملی صبر در زندگی انسان زیاد است و انسان به نحوی از انحاء از آن بی‌نیاز بوده نمی‌تواند.

چنان‌که ابن‌القیم رحمه‌الله علیه می‌گوید: بدون شک انسان هیچ وقت از صبر دور و بی‌نیاز بوده نمی‌تواند به‌خاطری که انسان در بین اوامری که انجام آن‌ها بر او واجب است و نواهی که ترک آن‌ها نیز بر او واجب می‌باشد و قضاء و قدر الله جل جلاله که بگونه‌ی غیر ارادی بر انسان می‌آید و هم‌چنان استفاده از نعمت‌ها که شکر و سپاس‌گزاری از آن‌ها همیشه بر انسان واجب می‌باشد، قرار دارد. پس صبر نمودن بر انسان تا دم‌مرگ لازم است. بالآخره به این نتیجه می‌رسیم که هر آن‌چه که انسان در زندگی با آن رو برو می‌شود از دو حالت خالی نیست یا موافق با خواست و آرزوی او می‌باشد و یا مخالف با خواست و آرزوی او، بناً، در هر حال انسان به صبر محتاج و نیازمند می‌باشد^۶. و حال می‌پردازیم به یک سلسله زمینه‌ها و فرصت‌هایی که انسان در آن هنگام جهت ادای صبر بر نفس خود حاکم و مسلط باشد:

۱. تسلط بر نفس و نگره‌داری آن از بی‌تابی، سر و صدا بلند کردن و ناامیدی هنگام رسیدن مصیبت‌ها و غم‌ها.
۲. تسلط بر نفس و نگره‌داری آن از عجله و ناسنجیده قدم برداشتن جهت کسب و به‌دست آوردن اهداف مادی و معنوی.
۳. تسلط بر نفس و نگره‌داری آن از اقدامات بی‌فکرانه و عجولانه هنگامی که آتش غضب در نفس ما شعله‌ور باشد.
۴. تسلط بر نفس و نگره‌داری آن از تحت تأثیر قرار گرفتن و تسلیم شدن در برابر خواهشات نفسانی هنگامی که بر ما غلبه می‌کنند

^۵- عدة من المختصين باشراف الشيخ صالح بن عبدالله. نضرة النعيم في مكارم اخلاق الرسول الكريم صلى الله عليه وسلم، ج ۴، جدة، دار الوسيلة للنشر و التوزيع، صص ۲۴۷۱-۲۴۷۲.

^۶- همان، عدة الصابرين و ذخيرة الشاكرين، ۱۰۱.

۵. تسلط بر نفس و نگاه‌داری آن از تحت تأثیر قرار گرفتن و تسلیم شدن در برابر ترس هنگامی که بر ما غلبه کند.

۶. تسلط بر نفس و نگاه‌داری آن از رفتن به دنبال خواهشات و شهوت‌هایش^{۵۷}

۷. تسلط بر نفس و آماده نمودن آن جهت تحمل سختی‌ها، ناراحتی‌ها، مشکلات و دردهای جسمی و روحی.

موانع آراسته شدن به ارزش اخلاقی صبر

هرگاه مسلمانی می‌خواهد که به زیور صبر آراسته شود باید از موانعی که باعث عدم کسب آن می‌گردد اجتناب و خودداری نموده تا حدی که هیچ مانعی را بر سر راه خود نبیند، اکنون به برخی از آن موانع ذیلاً پرداخته می‌شود:

۱. استعجال: انسان ذاتاً و طبیعتاً عجول و علاقمند است تا هر چیزی به زودترین فرصت در دست‌رشد قرار گیرد، از همین جهت است که قرآن کریم عجله را بسان مادة المومادی که انسان از آن ساخته شده باشد معرفی می‌کند، مثل این آیه‌ی کریمه: { خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ }^{۵۸} ترجمه: (آری) انسان از عجله آفریده شده. هرگاه آن‌چه را که انسان می‌خواهد برایش دیر برسد صبرش لبریز شده و حوصله‌اش به سر می‌رسد، غافل از این‌که الله جل جلاله در آفرینش خود یک سلسله قوانین را وضع نموده که هرگز تغییرپذیر نیست و برای به دست آوردن و وجود هر چیزی زمان معینی قرار داده است و الله جل جلاله مانند هیچ یکی از مردم عجله کار نبوده و عجله نمی‌کند، و برای پخته شدن هر میوه‌ای زمان و فصل معینی در نظر گرفته شده تا مورد استفاده قرار گیرد و عجله میوه را قبل از وقتش نمی‌تواند به پختگی برساند پس نه آن شخص عجله کار مالک میوه می‌شود و نه آن میوه‌ی ملک وی و نه آن درختی که بار این میوه را بدوش می‌کشد، بلکه این درخت نیز تابع قوانین تکوینی که الله جل جلاله آن‌ها را وضع نموده و بر هستی و کائنات حاکم است می‌باشد.

۲. غضب: غضب و بی‌حوصله‌گی دعوت‌گر را از ادامه‌ی دعوت دل‌سرد می‌سازد، به‌خصوص زمانی که مردم از دعوت او روگردان شده و اظهار تنفر و انزجار کنند، درین هنگام غضب او را از آن‌چه مناسب شأنش است دور می‌سازد یعنی توان صبر را از او گرفته و او را مأیوس و ناامید

^{۵۷} - المیدانی، عبدالرحمن حنکة. (۲۰۰۸م). الاخلاق الاسلامیة و اسسها، ج ۲، ص ۲۹۴.

^{۵۸} - قرآن کریم، (الانبیاء، آیه ۳۷).

می سازد، در حالی که شخص دعوت‌گر در مقابل کسانی را که دعوت می‌کند باید صبور باشد و دعوت خود را هر چه بیشتر تکرار نماید. شاید روزی قلب یکی از آن‌ها برای پذیرش حق و حقیقت گشوده شود و انوار هدایت پروردگار در آن بتابد و راهیاب گردد. پیرامون همین موضوع الله جل جلاله برای رسولش می‌گوید: { فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ، لَوْلَا أَنْ تَدَارَكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَبَدَّ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ، فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ }^{۵۹} ترجمه: اکنون که چنین است صبر کن و منتظر فرمان پروردگارت باش و مانند صاحب ماهی (یونس) نباش (که در تقاضای مجازات قومش عجله کرد و گرفتار مجازات ترك اولی شد) در آن زمان که خدا را خواند در حالی که مملو از اندوه بود، و اگر رحمت خدا به یاریش نیامده بود (از شکم ماهی) بیرون افکنده می‌شد در حالی که مذموم بود ولی پروردگارش او را برگزید و از صالحان قرار داد.

۳. شدت غم و اندوه به اثر فریب، نیرنگ و نافرمانی مردم: ثقیل‌تر و سخت‌تر از مخالفت، ضرررسانی، بستن دروغ، و فتنه‌انگیزی‌های دشمنانه‌ی مردم بر دعوت‌گر هیچ چیزی دیگری نخواهد بود و پیرامون این موضوع الله جل جلاله به رسولش می‌فرماید: { وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ }^{۶۰} ترجمه: صبر کن و صبر تو فقط برای خدا و به توفیق خدا باشد، و به خاطر (کارهای) آن‌ها اندوه‌گین مباش و دل سرد مشو، و از توطئه‌های آن‌ها در تنگنا قرار مگیر.

۴. یأس و ناامیدی: یأس و ناامیدی از جمله بزرگ‌ترین عوامل بازدارنده‌ی صبر است؛ زیرا جایی که یأس و ناامیدی باشد، برای صبر اصلاً جایی وجود ندارد مثلاً: آن‌چیزی که دهقان را به مبارزه و مقاومت در برابر مشکلات آبیاری و حفاظت از کشت و زراعت و امیدارد همان امیدواری‌اش به حاصلات آن است، اما اگر یأس و ناامیدی بر قلبش غلبه کند و شعله‌ی آرزوهایش را خاموش کند در این صورت هیچ‌گونه صبری برای ادامه‌ی زحمت‌کشی و عمل در زمین و زراعت برایش باقی نمی‌ماند، پس هر عامل و کارگر در میدان عمل مواصفات این دهقان را باید داشته باشد!^{۶۱}

^{۵۹} - قرآن کریم، (القلم، آیه‌ی ۴۸-۵۰).

^{۶۰} - قرآن کریم، (النحل، آیه‌ی ۱۲۷).

^{۶۱} - قرضاوی، الامام یوسف. (۱۴۱۰ق). الصبر فی القرآن‌الکریم، القاهرة، مکتبه وهبه، ص ۱۰۹.

وسایل مشخص و معین جهت کسب و فراگیری ارزش اخلاقی صبر

برخی از این وسایل ذیلاً بیان می‌گردد:

۱. شخص باید در آیات قرآن کریم بگونه‌ی دقیق و عمیق تدبر و تفکر نماید، چنان‌که الله جل جلاله می‌فرماید: { وَ لَنْبَلُوْكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصِ مِنَ الْاَمْوَالِ وَ الْاَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِيْنَ ، الَّذِيْنَ اِذَا اَصَابَتْهُمْ مُّصِيْبَةٌ قَالُوْا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاْجِعُوْنَ ، اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُوْنَ }^{۶۲}

ترجمه: قطعاً همه شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، زیان مالی و جانی و کم‌بود میوه‌ها آزمایش می‌کنیم و بشارت‌ده به استقامت‌کنندگان! آن‌ها که هر گاه مصیبتی به آن‌ها رسد می‌گویند: ما از آن خدا هستیم و به سوی او باز می‌گردیم! این‌ها همان‌ها هستند که الطاف و رحمت خدا شامل حال‌شان شده و آن‌ها هستند هدایت‌یافتگان؛

۲. هنگام رسیدن مصیبت‌ها از الله جل جلاله کمک بخواهد؛

۳. معتقد باشد به این‌که هر آنچه که برایش می‌رسد از جانب الله جل جلاله مقدر است؛

۴. وفات رسول الله صلی الله علیه را که از بزرگ‌ترین مصیبت‌هایی بود که عاید همه‌ی امت اسلامی گردید، همیشه بیاد داشته باشد؛

۵. از بی‌صبری و بی‌طاقتی هنگام رسیدن مصیبت اجتناب کند زیرا نه تنها فایده‌ی برایش ندارد بلکه در مصیبتش می‌افزاید؛

۶. یقین کامل داشته باشد به این‌که نعمت‌های دنیوی فانی و زودگذر بوده و برای هیچ‌کسی پایدار نمانده پس به داشتن آن زیاد خوش حال نشود تا با از دست دادن آن غم‌گین و ناراحت گردید؛

۷. مصیبت زده را با بیان حال کسی که نسبت به او دچار مصیبت بزرگ‌تر است تسلی دادن؛

۸. مصیبت‌زده را باید به این سخن تسلی داد که او از الله جل جلاله است و بازگشتش نیز به سوی اوست؛

۹. بنده باید بداند که آمدن مصیبت بر او از جانب الله جل جلاله به‌خاطر امتحان نمودن صبرش است؛

۱۰. بنده باید بداند که چشیدن تلخی‌های دنیا باعث چشیدن حلاوت و شیرینی‌ها در آخرت می‌گردد؛

۱۱. بنده باید بداند که الله جل جلاله خالق افعال، حرکات، سکانات و اراده‌ی بنده‌هایش است، پس

هرگاه الله جل جلاله چیزی را که خواست، می‌شود و اگر نخواست تحقق نمی‌آید، پس هیچ ذره‌ای

در آسمان‌ها و زمین بدون اجازه و خواست او حرکت کرده نمی‌تواند؛

۱۲. دیگر این که متوجه گناهان خود شود و بداند که الله جل جلاله یک سلسله مصیبت‌ها را در نتیجه‌ی گناهانش بر او آورده است؛

۱۳. در نظر داشته باشد که الله جل جلاله بهترین ثواب را برای کسی می‌دهد که عفو و صبر می‌کند؛

۱۴. این را بداند که هرگاه عفو و نیکی کند الله جل جلاله احساس محبت و خوش‌بینی‌اش را در دل جانب‌مقابلش ایجاد می‌کند؛

۱۵. بداند که هرکسی انتقام گرفته در نتیجه برایش ذلت به‌جا گذاشته و برعکس هر کسی عفو نموده الله جل جلاله او را عزت داده است؛^{۶۲}

۱۶. اعتراف کند به این که هر جزا از جنس عملش بوده و خود شخص نیز باید به ظلم و گناهی که کرده اعتراف کند و این را هم بداند که هرگاه کسی مردم را عفو کند پروردگار نیز او را عفو می‌کند و هر کی مردم را ببخشد الله جل جلاله نیز او را می‌بخشد؛

۱۷. این را نیز بداند که هرگاه به دنبال انتقام برود در حقیقت عمر خود را عبث ساخته و آن قدر نیکی‌ها و امتیازات را از دست خواهد داد که به‌دست آوردن آن‌ها دیگر برایش ممکن نخواهد بود؛

۱۸. هرگاه شخصی به‌خاطر الله جل جلاله و به‌خاطر اطاعت از اوامر و اجتناب از نواهی الله جل جلاله کاری را انجام داد و در نتیجه با اذیت و آزار مردم روبرو شود، بر او واجب است که صبر کند و انتقام نگیرد به‌خاطری که در راه رضای الله جل جلاله اذیت و آزار شده و الله جل جلاله هم برایش اجر و ثواب می‌دهد؛

۱۹. این را نیز بداند که هرگاه صبر می‌کند، همراهی، محبت و رضای الله جل جلاله همراهش است و هر کی را که الله جل جلاله همراهش باشد هر نوع اذیت، آزار و ضرر را از او دفع می‌کند که غیر از الله جل جلاله هیچ کسی دیگری دفع کرده نمی‌تواند؛

۲۰. بداند که صبرش بر نفسش حاکم، پیروز و غالب است و تا زمانی که نفس ناکام و مغلوب باشد اصلاً جرأت غلام ساختن، اسیر گرفتن و در هلاکت انداختنش را نخواهد داشت؛

۲۱. بداند که هرگاه کسی صبر کند الله جل جلاله او را کمک و یاری می‌کند و الله جل جلاله تکیه‌گاه کسیست که صبر می‌کند و از شخص ظالم انتقام می‌گیرد؛

۲۲. یقیناً صبر و شکیبایی شخص در مقابل کسی که برایش ضرر رسانیده باعث می‌شود که شخص ظالم از ظلمش برگردد و باعث پشیمانی، معذرت‌خواهی و ملامتی‌اش به نزد مردم گردد و بعد از ضرررسانی‌اش شرمینده و پشیمان شده و حتی بهترین دوست برای کسی شود که عفو کرده است؛

۶۲- ابن تیمیة، احمد بن عبدالحلیم بن عبدالسلام، (۱۴۳۲ق)، جامع المسائل، ج ۴، مکه، دار عالم الفوائد للنشر و التوزیع، صص ۱۶۸-۱۶۹.

۲۳. بسا اوقات انتقام و ایستادگی در برابر ظالم باعث زیادت ظلم و ضرر در نزد او می‌گردد و ظالم در فکر ضرر رسانی‌های خطرناک‌تر دیگری برای جازب مقابل می‌شود و این را تجربه نیز ثابت ساخته است؛

۲۴. بدون شک کسی که عادت به انتقام گرفتن دارد و صبر نمی‌کند حتماً خودش به شخص ظالم تبدیل می‌گردد. به‌خاطری که نفس انسان اکثراً به حد اعتدالی که بر او واجب است، اکتفاء نکرده و از آن می‌گذرد؛

۲۵. هرگاه شخصی ظلم را تحمل کرد و ظالم را به‌خاطر اصلاحش عفو نمود سبب کفاره‌ی گناهان و بلندی درجه‌اش می‌گردد؛

۲۶. یقیناً عفو و صبر شخص بزرگ‌ترین محافظ در برابر دشمنش می‌شود، زیرا صبر و عفو او باعث دلیل شدن دشمنش و سبب ایجاد ترس و وحشت از طرف کسی که صبر کرده و هم از طرف مردم بر او می‌شود، به‌خاطری که مردم در برابر همچو ظلم خاموشی اختیار نمی‌کنند اگر چه خود شخص مظلوم سکوت اختیار کند، اما اگر انتقام گرفت تمام این امتیازات را از دست می‌دهد؛

۲۷. هرگاه شخصی دشمن خود را عفو کند، بدن دشمنش به لرزه می‌افتد و احساس می‌کند که جانب مقابلش نسبت به او درجه‌ی بالاتری داشته و نسبت به او فایده کرده فلهمذا خود را خیلی ضعیف و پایین فکر می‌کند و

۲۸. هرگاه شخصی عفو و گذشت نماید این عمل برایش یک نیکی و حسنه می‌باشد و هر نیکی و حسنه، نیکی‌ها و حسنه‌های دیگری را بیار می‌آورد و به همین ترتیب تا لایتناهی حساب کن^{۶۴}

نمونه‌های از صبر پیامبران اولوالعزم هر یک نوح علیه السلام، ابراهیم علیه السلام، موسی علیه السلام، عیسی علیه السلام، و محمد صلی الله علیه وسلم و هم‌چنان اسماعیل علیه السلام، یعقوب علیه السلام، یوسف علیه السلام، ایوب علیه السلام، و غیره پیامبران علیهم الصلوة و السلام و هم‌چنان صبر صحابه رضی الله عنهم اجمعین، علمای متقدمین و متأخرین اسلام رحمة الله علیهم که ذکر همه‌ی آن‌ها درین مقاله‌ی کوچک امکان ندارد.

۶۴- همان، جامع المسائل، صص ۱۷۰-۱۷۴.

بحث و نتیجه‌گیری

بدون شک کسی که عادت به انتقام گرفتن دارد و صبر نمی‌کند حتماً خودش به شخص ظالم تبدیل می‌گردد. به‌خاطری که نفس انسان اکثراً به حد اعتدالی که بر او واجب است، اکتفاء نکرده و از آن می‌گذرد. بنده باید بداند که آمدن مصیبت بر او از جانب الله جل جلاله به‌خاطر امتحان نمودن صبرش است. بنده باید بداند که چشیدن تلخی‌های دنیا باعث چشیدن حلاوت و شیرینی‌ها در آخرت می‌گردد.

صبر سبب تسلط بر نفس و نگهداری آن از اقدامات بی‌فکرانه و عجولانه هنگامی که آتش غضب در نفس ما شعله‌ور باشد. صبر باعث نزول درود، رحمت و برکت الله جل جلاله بالای صابر می‌شود. هرگاه شخصی عفو و گذشت نماید این عمل برایش یک نیکی و حسنه می‌باشد و هر نیکی و حسنه، نیکی‌ها و حسنه‌های دیگری را بیار می‌آورد و به همین ترتیب تا لایتناهی حساب کن.

از لابلای آن چه گفته آمدیم به یک سلسله نتایج دست یافتیم که ذکر برخی از آنها لازمی به‌نظر می‌رسد و اینک ذیلاً به آنها پرداخته خواهد شد:

۱. از این که صبر عبارت از فضیلت و ارزشی است که صفت تحمل‌پذیری و مقاومت در برابر سختی‌ها، مصائب و مشکلات را در وجود انسان ایجاد می‌کند و در هیچ برهه‌ای از برهه‌های زندگی نمی‌گذارد تا انسان زانوی غم را در بغل گرفته مأیوس و ناامید بنشیند و تسلیم مضیقه‌های زندگی شود، بلکه انسان را جهت حرکت به طرف هدفش شکیبا و مقاوم می‌سازد؛

۲. اگر الله جل جلاله صفت صبر را برای جامعه‌ی بشری هدیه نمی‌کرد اصلاً هیچ‌گونه ترقی، تمدن، پیشرفت و آسایشی وجود نمی‌داشت؛

۳. بزرگ‌ترین اجر، پاداش و ثواب را الله جل جلاله برای صابران در نظر گرفته است؛

۴. صبر دلیل کمال ایمان و حسن اسلام شخص می‌باشد؛

۵. صبر باعث دخول به بهشت و نجات از جهنم می‌گردد؛

۶. صبر باعث رسیدن به موقف، مقام و منزلت می‌گردد و

۷. و غیره نتایجی که ذکر همه‌ی آنها درین مقاله‌ی کوچک امکان ندارد و بنده به همین قدر بسنده شده و طالب دعای خیر دوستانم هستم.

منابع

- القرآن الکریم
- ابن أبي الدنيا، أبو بكر عبدالله بن محمد بن عبيد بن سفيان بن قيس البغدادى الأموى القرشى المعروف. (الطبعة: الأولى، ١٤١٨ هـ ق - ١٩٩٧ م). الصبر والثواب عليه تحقيق: محمد خير رمضان يوسف بيروت: دار ابن حزم.
- ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد (الطبعة: ١٤٢١ هـ ق/٢٠٠٠ م) صفة الصفة المحقق: أحمد بن علي، القاهرة: دار الحديث.
- ابن تيمية، شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحلیم بن عبد السلام. (الطبعة: الأولى، ١٤٣٢ هـ ق). جامع المسائل تحقيق: علي بن محمد العمران مكة المكرمة: دار عالم الفوائد للنشر والتوزيع.
- ابن قيم، محمد بنس أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين الجوزية. (الطبعة: الثالثة، ١٤١٦ هـ ق - ١٩٩٦ م). مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين بيروت: دارالكتاب العربي.
- ابن قيم، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين الجوزية. (الطبعة: الثالثة، ١٤٠٩ هـ/١٩٨٩ م). عدة الصابرين وذخيرة الشاكرين بيروت: دار ابن كثير، دمشق، مكتبة دار التراث، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية.
- ابن قيم، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين الجوزية. (الطبعة: السابعة والعشرون، ١٤١٥ هـ ق/١٩٩٤ م). زاد المعاد في هدي خير العباد بيروت: مؤسسة الرسالة، - مكتبة المنار الإسلامية، الكويت.
- البخارى، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله الجعفي. (الطبعة: الأولى، ١٤٢٢ هـ ق). الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخارى دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية يا ضافة ترقيم ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي).
- الجرجاني، علي بن محمد بن علي الزين الشريف. (الطبعة: الأولى ١٤٠٣ هـ - ١٩٨٣ م). كتاب التعريفات بيروت: دار الكتب العلمية-لبنان.
- السَّجِسْتَانِي، أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي. سنن أبي داود بيروت: المكتبة العصرية، صيدا.
- الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم. (الطبعة: الثانية) المعجم الكبير المحقق: حمدى بن عبد المجيد السلفى، القاهرة: مكتبة ابن تيمية.
- عدد من المختصين بإشراف الشيخ/ صالح بن عبد الله بن حميد إمام وخطيب الحرم المكي. (الطبعة: الرابعة). نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم - صلى الله عليه وسلم جدة: دار الوسيلة للنشر والتوزيع.
- الفارابي، أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري. منتخب من صحاح الجوهري.
- قرضاوى، الامام يوسف. (الطبعة: الثالثة ١٤١٠ هـ - ١٩٨٩ م). الصبر فى القرآن الكريم القاهرة: مكتبة وهبة.
- مكارم شيرازى، ناصر، (١٣٧٨ هـ ش). تفسير نمونه، تهران: دارالكتب الاسلاميه.
- الميداني، عبدالرحمن حبنكة. (تاريخ اضافته: ٢٠٠٨/١٠/١٥ م). الاخلاق الاسلامية و اسسها حالة الفهرسة: غير مفهرس، النيسابوري، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري. المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بيروت: دار إحياء التراث العربي.